

UOT 82.091

AZƏRBAYCANDA MAARİFÇİ-REALİST ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKİR MÜSTƏVİSİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATINA MÜNASİBƏT (XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

RƏSULOVA SEVİNC HƏMİD qızı*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, fil.f.d., doktorant*rasulova.s@mail.ru*Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, maarifçi-realizm, ədəbi-nəzəri fikir, uşaq ədəbiyyatı, XX əsr*

Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir müstəvisində XIX əsrdə uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqəli nəşət tapan baxış və qəanətlər XX yüzilliyin əvvəllərində daha da vüsətləndi, miqyas və məhsuldarlığını artırdı, ədəbi hərəkətdə daha fəal mövqe tutmağa başladı. Təkcə kəmiyyət baxımından deyil, keyfiyyət etibarı ilə də zənginləşdi. XIX əsrdə əsas məsələ milli dildə uşaq kitablarının yoxluğunu nəzərə çatdırmaq, gənc nəslin mütaliə sərvətini ənənəvi ərəb-fars kitablarının inhisarından qurtarmaq, yeni məzmunlu dərslik, mütaliə kitabları və bədii əsərlər yaratmaq yolunda qələm sahiblərini bu işə səfərbər etmək idi. Mətləb və mülahizələr, əsasən, ümumi şəkildə bəyan olunur, uşaq əsərlərinin detalları, səciyyəvi elementləri, təfərrüatı barədə az söz deyilirdi. Konkret təhlillərə az yer verilirdi. Bu da təbii idi. Çünki hələ təhlil etməyə yetərincə uşaq əsərləri yox idi. Başqa sözlə, milli uşaq ədəbiyyatı təşəkkül və ilkin pərvəriş dövrünü yaşadığı kimi, bu ədəbiyyatla əlaqəli ədəbi-nəzəri fikir də özünün təşəkkül və ilkin dirçəliş mərhələsini yaşamaqda idi. XX əsrin əvvəllərində isə “kiçiklər üçün” əsərlərin, kitabların sayı xeyli artdığından ədəbi-tənqidi fikrin təhlil obyektinə və imkanları da nəzərə cəpacaq dərəcədə genişləndi. Ayrı-ayrı uşaq əsərləri, dərsliklər, oxu kitabları nəzəri-estetik baxışın təfsir obyektinə çevrildi.

Deyilən istiqamətdə daha fəal və dəyərli iş görənlərdən biri görkəmli ədəbiyyatşünas, tənqidçi F.Köçərli idi. Biz onun istər “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında, istər bəzi mətbu məqalələrində, istərsə də həmkarları ilə yazışmalarında bu sahədə gördüyü dəyərli işlərə, maraqlı mülahizələrə rast gəlirik.

F.Köçərli balacalardan ötrü yaradılan əsərlərdən, ilk növbədə, dil sadəliyi, aydın ifadə tərzini tələb edir. S.M.Qənizadənin uşaq əsərlərini ona görə bəyənir ki, bu əsərlər hamının anlayacağı “ədəbi dil ilə yazılmışdır, dili püribarə isə də ibarələri qəliz və dolaşlıq deyildir”. Bunları oxucu “asan olaraq” başa düşür. [7, s.291] Tənqidçi pedaqoq ittihamçı bir etirazla bəyan edir ki, “ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsilə ana dilini ancaq unutmaq olar”. [7, s.294] Müəllif aydınlaşdırır ki, milli dildə yazılan əsərlərin mühüm vəzifələrindən biri də kiçik vətəndaşlara ana dilinin incəliklərini öyrətməkdir. Dolaşlıq, ibarəli, qəliz bir dildə yazılan əsərlər nəinki bu dilin incəliklərindən, gözəlliklərindən, şirinliyindən oxucuları xəbərdar edir, əksinə “ana dilinin pozğun hala düşüb unudulmağına səbəb olur”.

“Balalara hədiyyə” kitabına müqəddimədə Firidun bəy Q.Zakirin mənzumələrini, onların mövzusunun “millətimizin məişətindən” götürüldüyünə görə təqdir edir. Bu, tənqidçinin söz sənəti nümunələrindən milli məişətə uyğunluq və realizm tələbi idi. Eyni zamanda o, Zakirin şeirlərinin sadə ana dilində olduğunu da bəyənir. Bu, onun uşaq əsərlərini sadə dildə yazmaq istəyini ifadə edirdi. Daha sonra, Köçərli A.Nazir, M.Arif, M.Vəfa kimi sənətkarların “Balalara hədiyyə”yə daxil etdiyi mənzumələrinin “məna cəhətcə balaların ruhuna gözəl təsir edə biləcəyini söyləyir. Bu, onun söz sənəti nümunələrindən oxucu üçün lazımlı məna-məzmun tələbi idi. [6, s.3]

F.Köçərli ana dilinə həssas və qayğıkeş münasibətini ardıcıl şəkildə davam etdirir. 1913-cü ildə (№22-23) "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində işıq üzü görən "Ana dili" məqaləsində təəssübkeş alim bu məsələ ilə bağlı mövqeyini daha geniş şəkildə ortalığa qoyur.

Tənqidçi dostu A.Şaiqə göndərdiyi 26 may 1911-ci il tarixli məktubunda Şaiqin "sadə dildə yazılmış və məalə öz məişətimizdən götürülmüş" uşaq əsərlərini təqdir edir, bu xüsusiyyətə malik bədii nümunələrin balaca oxucuları "ana dilində oxumağa həvəsləndirdiyini, onların vücudunda olan təbi-şəriyyəni və şairlik hisslərini oyadıb hərəkətə" gətirdiyini nəzərə çatdırırdı. Bildirirdi ki, kiçiklərdən ötrü yazılan hekayə və nağıllar nə qədər sadə və asan olsa, açıq dildə yazılsa, həmçinin "uşaqların fəhminə yaxın olsa" bir o qədər səmərə verər. Müəllif rus şairi Puşkinin uşaq əsərlərini buna nümunə göstərir. Eyni zamanda A.Şaiqə bədii mətndə bəzən osmanlı sözlərindən istifadə etdiyi üçün irad tutur. Məktubunda milli həyat və məişətdən yazmaq tələbi qoyan Firidun bəy eyni zamanda uşaq əsərlərindən müasirlik ruhu və realizm tələb edir. Belə bir tələbini "hekayələrdə məhəl və zamanın övza və əhvalını eynilə yazmaq çox gözəl qaydadır", "yazılan hal və övza həqiqətə müğayir olmasın" – hökmləri ilə ifadə edir. [14, s.403-405]

A.Şaiqə ünvanladığı 14 iyun 1911-ci il, 10 oktyabr 1911-ci il, 14 sentyabr 1912-ci il tarixli məktublarında da F. Köçərli eyni fikirlərini davam etdirir. Həmkarının əsərlərinin timsalında kiçiklər üçün yaradılan söz sənəti örnəklərinin mövzusu, məzmunu, ideyası, dil və üslub xüsusiyyətləri, bədii-estetik təsir gücü və s. barədə dəyərli mülahizələr söyləyir, məsləhətlər verir. [14, s.405-411]

Ü.Hacıbəyov uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı ədəbi-nəzəri baxışlarını, əsasən, məktəb dərsləkləri və qiraət kitabları haqqında qələmə aldığı resenziyalarda ifadə etmişdir. Həssas tənqidçi və pedaqoq fəhmi ilə yazılmış həmin mətbu resenziyalardan "İkinci il" ("Tərəqqi" qəz., 1908, 19 avqust), "Yeni məktəb" ("Tərəqqi" qəz., 1909, 11 sentyabr), "Vətən dili" ("Həqiqət" qəz., 1910, 5 mart), "Tənqid əvəzinə" ("Yeni iqbal" qəz., 1916, 4 yanvar) və s. göstərmək olar. Əvvəlki üç resenziya eyni adlı dərsləklər, sonuncu "Tənqid əvəzinə" adlı rəy isə Cəfər Bünyadzadənin 1913, 1914 və 1916-cı illərdə nəşr olunmuş "Kəşkül, yaxud nəğmələr məcmuəsi" adlı qiraət kitabı barədədir. Rəy səpkili bu məqalələrdə müəllif həm həmin kitabların pedaqoji dəyəri, ləyaqəti, səviyyəsi, xarakteri haqqında, həm də buradakı bədii mətnlərin, elmi-kütləvi materialların bədii səciyyəsi, mövzu, məzmun, ideya, dil-üslub cəhətləri, şagirdlərin yaş və psixologiyasına uyğunluğu, zövqünə münasibliyi, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə uyurlığı barədə qiymətli elmi-nəzəri fikirlər söyləyir.

"İkinci il"də Ü.Hacıbəyovun müsbət mənada diqqətini cəlb edən cəhətlərdən biri buradakı mətnlərin "gözəl söhbətlər və hekayələr şəklində" yazılmasıdır. Müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, hər bir mətn şagirdlərə yazıb oxumağı öyrətməkdən əlavə həm də tərbiyəyə xidmət edir. Tərbiyəedici əsər isə heç bir vaxt çılpaq öyüd-nəsihətdən ibarət olmamalıdır. "Bəlkə, elə bir keyfiyyət halında yazılmalıdır ki, uşaq özü o keyfiyyətdən nəyin yaxşı və nəyin pis olduğunu anlasın. "İkinci il"də olan dərslərdə tamamilə bu qaydaya riayət olunmuşdur. Xüsusiyyətə gəldikdə, "İkinci il" tərbiyə işlərində uşaqların həm qəlbini, həm aqlını, həm də zövqünü tərbiyə edəcək dərslər inxıtab etmişdir. Məsələn, hekayələr vardır ki, uşaqlarda rıqqəti-qəlb, sədaqət, məhəbbət və bu kimi hisslərin tərbiyəsinə xidmət edir. Məsələn, yoldaşlıq, pinti uşaq, növbətlə məktəbə getmək və s. Bəzi hekayə və söhbətlər var ki, uşaqların biliyini artırıb, aqlını tərbiyə edir. Məsələn, kitab, kağız və s. Bəzi hekayə var ki, uşaqlarda gözəl zövq tərbiyə edir ki, burasına indiyə qədər diqqət yetirən bir müəllif olmayıbdır". [2, s.240] Göründüyü kimi, burada Üzeyir bəyin uşaq əsərlərinə aid tələblərindən bir qismi dolğun və sərrast şəkildə ifadə olunmuşdur: belə əsərlər çılpaq öyüd-nəsihətlərdən ibarət olmamalıdır; oxucunun tərbiyəsinə xidmət etməlidir; onların qəlbini və aqlını tərbiyə etməli, zövqünü oxşamalıdır; mövzuca rəngarəng olmalıdır; balacalara müsbət əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlər təlqin etməlidir və s.

"İkinci il"ın rus və ya fars dilindən azad "üsuli-ifadə və ifadəyi-kəlamı", "sırf türk dilinə məxsus qayda ilə" yazılması da Üzeyir bəyi tamamilə qane etmişdir. M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin "Yeni məktəb", A.O.Çernyayevskinin "Vətən dili" dərsləklərindən danışarkən müəllif

eyni fikirlərini davam etdirir. Onu da əlavə edək ki, tənqidçi “Vətən dili”nin 1910-cu ildə işıq üzü görən VII çapından söhbət açır. Dərsliyi bu nəşrə F.Köçərli hazırlamışdı.

C.Bünyadzadənin “Kəşkül, yaxud nəğmələr məcmuəsi” adlı nəğmələr toplusuna gəldikdə Ü.Hacıbəyov kitabın bəzi qüsurları və məziyyətlərini tənqid etmişdi. Xüsusilə, buradakı mahnıların musiqi havacatları, onların şagirdlərə öyrədilmə üsulu və qaydaları ilə bağlı mücərrəd təklifləri musiqişünas-tənqidçini qane etməmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-tənqininin tanınmış simalarından biri də Seyid Hüseyn idi. Milli arenada uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına elmi-nəzəri baxımdan istiqamət verməkdə də onun müəyyən xidmətləri vardır. Bu mənada tənqidçinin təhlil və baxışları, əsasən, F.Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi” (1912) dərsliyi və oradakı bədii, elmi və publisistik materiallara münasibətdə öz təzahürünü tapır. Belə ki, S.Hüseynin Mahmud adlı bir ziyalı dostu o zaman F.Ağazadənin dərsliyi barədə “Dirilik” jurnalına məktub göndərmiş və tənqidçidən xahiş etmişdi ki, məktubu “Dirilik” jurnalında çap etdirdirsin. 1914-cü ildə (№4) “Dirilik” məcmuəsində “Tənqid qismı” sərlövhəsi ilə dərc edilən həmin məktub-məqalədə dərslik və oradakı nümunələr tənqid edilirdi. Mahmud göstərirdi ki, dərsliklərdəki əsərlərin çoxu uşaqların yaş səviyyəsinə, psixologiyasına uyğun deyil, dili qəliz və anlaşılmazdır, millilikdən məhrumdur. Əsərlərin çoxu osmanlı ədəbiyyatı nümunələridir və s. Mahmudun məqaləsindən sonra S.Hüseyn özü də dərslik və oradakı materialların şərhini, onların şagirdlərin mütaliəsi üçün nə dərəcədə əlverişli olması barədə fikir və baxışlarını geniş surətdə izhar edib jurnalın dörd nömrəsində “Kazımoğlu” imzası ilə (“Dirilik” jurn., 1914, №4,5; 1915, №13,16) silsilə şəklində çap etdirmişdi. Burada müəllif əslində uşaq əsərləri və onların səciyyəsi barədə qənaətlərini nəzəri-estetik baxımdan ortalığa qoymuşdu. Daha doğrusu, uşaq ədəbiyyatının milli miqyasda məqsədi nədir? Bu əsərlərdə nədən və necə yazmaq lazımdır? Tənqidçi bu barədə öz mülahizələrini ümumiləşdirilmiş tezis və təhlillər əsasında bəyan edir. O, “Cocuqlarımıza türk dili və türk ədəbiyyatını öyrədən” bu kitab haqqında təəssüratlarını yazmağı vacib vəzifə hesab edir. [5]

Müəllif “Dirilik” jurnalında cocuqların oxusu üçün nəzərdə tutulub dərc edilən bəzi əsərlərə də irad tutur. Onların məzmunu və ideya etibarilə “uşaq xörəyi” olmadığını bildirir. Məsələn, məcmuənin səhifələrində yer alan “Qəlbimin soltanı”, “Kərbəla yangısı”, “Şəbi hicran” kimi sönük məzmunu, gərəksiz ideyaya malik bədii nümunələri tənqid edərək yazır: “Bizim (“Dirilik” məcmuəsinin) oxucularımızın əksəri məktəb uşaqlarıdır... Bir cocuq elanı iri xətt ilə dərc edilən “Qəlbimin soltanı” nam əsəri-aşıqanəyi ala, onu şövq və həvəslə oxuya, acəba, o kitab həmin oxucuya nasıl bir təsir bağışlar? Məlumdur ki, həmin gündən o da öz qəlbi üçün bir soltan arayacaq”. [5]

Seyid Hüseyn millət balalarının mənəvi qidası kimi “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə bir sıra ciddi qüsurların olduğunu söyləyir, bu qüsurlara irad tuturdu. Həmin nöqsanlar hansılardır? Tənqidçi ilk növbədə göstərirdi ki, dərslikdəki materiallar millilikdən, milli mənsubiyyət və mahiyyətdən məhrumdur. Kitabın ehtiva etdiyi nümunələrin əksəriyyəti kənar xalqların, xüsusilə də, osmanlı türklərinin ədəbiyyatından götürülmüşdür. Bizim Qafqaz şair və ədiblərinin yaradıcılığından örnəklərə isə yer verilməmişdir. Doğrudur, F.Ağazadə dərsliyə müqəddimədə bunu onunla əsaslandırır ki, bizim Qafqaz şair və ədibləri cocuqlara münasib olan əsərlər yaratmamışlar. Ona görə də biz osmanlı ədəbiyyatına müraciət etməli olduq. Lakin S.Hüseyn dərslik müəllifinin fikirləri ilə razılaşmır. Qeyd edir ki, “Ədəbiyyat məcmuəsi”nin meydana gəldiyi 1912-ci ilə qədər sadə, açıq, aydın ana dilində “biz Qafqaz türklərinin hissi ilə yazılmış və adi məişətimizin orada layiqincə təsvir edildiyi” xeyli əsərlər ərsəyə gəlmişdir. Dərsliyin tərtibi zamanı bu əsərlərdən yararlanmaq daha vacib idi.

Tənqidçinin ikinci iradı “Ədəbiyyat məcmuəsi”nin dili ilə əlaqəli idi. O, xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “insan övladında incə hisslər oyatmaq üçün ana dili birinci vasitədir”. Halbuki dərslikdəki nümunələrin əksəriyyəti osmanlı türkcəsindədir. Hətta F.Ağazadə Firdovsi, Nəvai, Sədi, Hafiz, Füzuli, Şekspir, Şiller, Homer, Puşkin, Lermontov, A.Düma, V.Hüqo, Lamartin kimi

müəlliflər haqqında oçerkləri də osmanlı şivəsi ilə azərbaycanlı şagirdlərə təqdim edir. Belə bir əməliyyat xeyirxah məqsədlə edilən fundamental bir işin üzərinə anlaşılmazlıq pərdəsi çəkir. Çünki kiçik yaşlı azərbaycanlı uşaqlar osmanlı şivəsində verilmiş mətnləri bir o qədər də anlamırlar.

S.Hüseynin dərsləyə tutduğu digər bir irad da buradakı bir sıra əsərlərin şagirdlərin yaş səviyyəsinə, əqli və idraki imkanlarına müvafiq olmaması idi.

Haqqında danışdığımız tənqidçi F.Köçərlinin toplayıb tərtib və nəşr etdirdiyi “Balalara hədiyyə” kitabı ilə bağlı mətbu rəy yazmışdı. [4] “İqbal” qəzetində “Kazımoğlu” imzası ilə çap olunan (1913, 23 may) həmin məqalədə də S.Hüseyn uşaq əsərləri ilə bağlı ədəbi-nəzəri fikirlərini ifadə etmişdi. O, “Balalara hədiyyə”ni, orada toplanmış əsərləri milli ədəbi-mənəvi gerçəklikdə kiçik və orta yaşlı vətəndaşlara təqdim edilən son dərəcə gözəl, gərəkli, faydalı oxu materialı, bədii, mənəvi və estetik tərbiyə vasitəsi kimi təqdir etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadə görkəmli ictimai-siyasi xadim, milli dövlətçiliyimizin ideoloqlarından və liderlərindən biri olmuşdur. Bununla belə, bu böyük vətən və xalq təəssübkeşini böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsi, həmin nəslə təlim-tərbiyə naminə təqdim olunan söz sərvəti, konkret olaraq uşaq ədəbiyyatı problemləri də düşündürmüşdür. O, o zaman meydana gələn ayrı-ayrı uşaq əsərləri, oxu kitabları, “kiçiklər” üçün ədəbiyyatın müxtəlif məsələləri ilə bağlı mətbu məqalələr də yazmışdır. Həmin məqalələrdə ayıq və həssas filoloq düşüncəsi ilə uşaq ədəbiyyatının müxtəlif məsələləri ilə əlaqəli maraqlı və gərəkli elmi-tənqidi fikirlər söyləmiş, milli məkanda uşaq ədəbiyyatımızın rəvac tapmasına nəzəri mənada yardım göstərmişdir. Onun dediyimiz səpkidə qələmə aldığı məqalələrindən aşağıdakıları göstərmək olar: “Rüstəmin yuxusu” [10], “Təzə kitablar” [11], “Balalara hədiyyə” [12], “Allah xofu” [13] və s.

“Rüstəmin yuxusu” məqaləsi müəllim Abdulla bəy Əfəndizadənin balacalar üçün qələmə aldığı eyni adlı mənzuməsi barədədir. Əvvəlcə “Dəbistan” jurnalında işıq üzü görən, sonra isə ayrıca kitab halında nəşr olunan (1906) mənzumənin mövzusu həyatdan götürülmüşdü. Milli məişətimizin ciddi bir nöqsanını açıb kiçik oxuculara başa salan əsərin mövzu və ideyası M.Ə.Rəsulzadəni razı salmışdı. Əsərin aktual bir mövzuya həsr olunduğunu təqdir edən tənqidçi yazırdı: “Bu mənzumə biz müsəlmanların məişətimizdə ən nazik və ən ağır dərdimiz olan dəstəbazlıq və goçubazlığın bina və əslini və millətimiz arasında cəhl və nadanlıq ucundan cüzi bir şeyin üstə (ki, özgələri o barədə biri-birlərinə söyüş belə deməzlər) özlərini həlakət və fəlakətə sövq edib böylə bir hərəkəti-dənəətkaranənin adını namus və qeyrət qoyanların biləsəf iştimalarını gözəl bir tərzdə tənqid ediyor. Bu əsər asan bir dil ilə yazılıb “müstəzad” surəti-şəriyyəsi ilə tənzim edilmişdir. [10]

Göründüyü kimi, tənqidçi mənzumənin istər mövzu-məzmun, istər ideya, istərsə də dil baxımından dəyərli və gərəkli bir əsər olduğunu yığcam və sərrast şəkildə nəzərə çatdırır. Onu da əlavə edir ki, Abdulla bəy bu əsərdən əlavə iki hekayə də yazıb nəşr etdirmişdir. Həmin hekayələr də onun “gözəl bir hekayənəvs” olduğunu aşkara çıxarır. Tənqidçini razı salan daha çox hər üç bədii nümunənin kiçik yaşlı uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə, dərk etmə imkanlarına müvafiq qələmə alınması, yəni “üslubi-inşası ümumi olub mübtədilərin anlayacağı bir tərzdə” yazılmasıdır. A.Əfəndizadənin hekayələrini qısa şəkildə təhlil edən Məhəmməd Əmin bəy müəllifi kiçik vətəndaşlardan ötrü yeni-yeni əsərlər yaratmağa ruhlandırır.

M.Ə.Rəsulzadənin “Təzə kitablar” sərlövhəli məqaləsi Ağakərim Kərimovun “Nələr lazım? , yaxud üç vacibi şeylər” və Bakı ticarət məktəbinin şagirdi Əliəjdər Zaki Seyidzadənin “Məhəbbəti mədəranə” kitabları ilə bağlıdır. Hər iki kitab uşaqlar və yeniyetmələrin mütaliəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tənqidçi kitabların məziyyətləri barədə danışmazdan əvvəl vacib bir məsələyə toxunur: Hər bir istedad sahibi əlinə qələm aldığıda nə məqsədlə, kimin üçün, nədən və necə yazdığını, yazdığının oxucuya necə təsir edəcəyini və nə verəcəyini düşünməli, anlamalıdır. Əgər yazıçı və şair bunları düşünmürsə, onda o, layiqli əsər ortalığa qoya bilməz. Müəllif bu münasibətlə yazır: “Bir əsərin mütaliəsində, əcəba, bunu yazan nə məqsədlə yazmış və yazdığı zaman kəndi iqtidarını düşünmüşmü? Əgər bunu yapırsa, yazdığı əsərin əfkari-ümumiyyə üzərində nasıl bir təsir

buraxacağını aramış və anlamışmı? Yazdıqlarını kimlər oxuyacaq və nasıl bir iqtidara (savada) malik olan kimsələr mütaliə edəcək? Mütaliə edənlərə nə surətlə fayda verə biliorum – deyə təsirlənmişmi?... və ilaxır kimi suallar mütaliə əsnasında hər kəsin xatirinə gəlir zənnindəyiz”. [11]

Sonra M.Ə.Rəsulzadə hər iki kitabın məziyyətlərindən söz açır və onlara tənqidi münasibət göstərir. Ağakərim Kərimovun mənzum şəkildə qələmə aldığı əsərində üç məqsəd izlədiyini bəyan edən tənqidçi mənzumə müəllifinin bu məqsədlərin heç birinə nail ola bilmədiyini qeyd edir. Bildirir ki, gənc şair öz millətinə və millət övladlarına üç müsbət keyfiyyəti – “Əvvəla elmi, saniyə mähəbbəti, salisən tərbiyəni” təlqin etmək istərsə də, poetik şəkildə ifadə etmək istədiyi xeyirxah məqsədlər o qədər dolaşmış, dumanlı, məntiqsiz bir şəkildə verilir ki, oxucu onun nə demək istədiyini anlamır. Tənqidçi əsərin istər məzmun və ifadə tərzini, istərsə də ideya cəhətdən sönük və təsirsiz olduğunu söyləyir.

M.Ə.Rəsulzadə Ə.Seyidzadənin “Məhəbbəti-mədəranə” əsərinin dil və üslub baxımından ciddi nöqsanlara malik olduğunu nəzərə çatdırır. Bildirir ki, uşaqlar üçün qələmə alınmış bir bədii nümunə sadə və aydın dilə malik olmalıdır. Halbuki, müəllif haqqında danışılan əsərini ərəb-fars sözləri, ibarələri ilə “yüklənmiş”, onu anlaşılmaz bir şəkildə salmışdır. Fəqət “yeni qiraətə başlamış ətfala ana məhəbbətinin fəzl olduğunu anlatmaq” istəyən müəllif öz məqsədinə nail ola bilməmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin “Balalara hədiyyə” sərlövhəli məqaləsi “İqbal” qəzetində “Tənqid və təqriz” rubrikasında dərc edilmişdir. Müəllifin bu məqaləsi əslində F.Köçərlinin eyni adlı kitabı barədə rəydən ibarətdir. Tənqidçi 1912-ci ildə işıq üzünə görmüş “Balalara hədiyyə” adlı folklor toplusunu çox yüksək qiymətləndirir. Uşaqlara ən gözəl mənəvi hədiyyə olan toplusunu “şahkar bir əsər” adlandırır və bildirir ki, millət balaları üçün belə dəyərli bir kitab indiyə qədər nəinki “türk aləmində”, hətta “aləmi-islamın bilcümülə nüqatində daha yazılmamışdır”.

Tənqidçi belə bir kitabın ərsəyə gətirilməsini əsl vətənpərvərlik nümunəsi hesab edir. Onu da əlavə edir ki, məhz bu tipli əsərlər xalqın gələcəyi olan övladlarda millətpərvərlik və vətənpərvərlik duyğusu oyada bilər. Bəziləri yanlış olaraq elə düşünür ki, “vətənpərvərənə məqalələr və millətpərvərənə cümlələrlə uşaq milliyyət və vətən hissi nə olduğunu anlar... Milliyyət hissini insana peyvənd olması üçün hər bir millətin özünə məxsus təbii vəsilələri, təbii olduğu üzrə milli yolları vardır. Biz uşağı təcridi bir yolda bu kimi hallarla mütəhəssis etmək üçün elm dəxi o vəsilələrdən istifadə etməlidir. İştə “Balalara hədiyyə” bu təriq istifadəni işlətməmiş və olduqca müvəffəq olmuşdur”. [12]

Kitabdakı nümunələrin ruh, məna, məzmun, dil, ahəng, ideya və s. cəhətdən kiçik oxuculardan ötrü yüksək dəyərə malik olduğunu qeyd edən Məhəmməd Əmin bəy onu da əlavə edir ki, uşaqlar və avam böyük el ədəbiyyatını daha çox sevir, ondan zövq alırlar. Görünür, bu onunla bağlıdır ki, bu ədəbiyyat “millətin uşaq və avamlıq dövrünün” məhsuludur. Tənqidçi başqa ziyalıları da xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb nəşr etməyə, bunları elmi şəkildə tədqiq etməyə çağırır.

XX əsrin əvvəllərindəki uşaq mətbuatının səhifələrində də “kiçiklər üçün” yaranan əsərlər barədə maraqlı və faydalı ədəbi-nəzəri mülahizələrə rast gəlirik. Bu mülahizələr həm bilavasitə uşaq mətbuatında əsərlərini dərc etmək istəyən, həm də ümumiyyətlə, balacalardan ötrü söz sənəti nümunələri yazan müəlliflər üçün dəyərli istiqamət, göstəriş və nəzəri kompas rolunu oynayır. Bunu nəzərdə tutan N.Nərimanov 1906-cı ildə (9 mart) “İrşad” qəzetindəki “Türk dilində yeni jurnal” sərlövhəli məqaləsində bu vaxtadək uşaqlarımızın “zərərli, əqidəni pozan kitablar oxuyub naəlac” qaldıqlarını göstərir, “Dəbistan”ın bu cür kitabların “aradan götürülməyinə səbəb olub, zamanımıza lazım olan məlumatlar”, uşaqlarımızın “ağıllarına və ruhlarına lazım olan yem” verəcəyini bildirirdi. [9, s.346] Əslində bu, N.Nərimanovun “Dəbistan”ın müasir məzmunlu yeni ruhlu əsərlərlə çıxış edəcəyinə inamını ifadə edirdi.

Xalq övladlarının mütaliəsindən ötrü yeni ruhlu, çağdaş həyatla səsleşən əsərlər yazmağı tələb edən Ə.Kamal da qeyd edirdi ki, minlərcə dəfə söylənmiş, “qoqumuş, çürümüş, köhnə laf oynunağı” olan mənzumələrə “cocuqlara məxsus qəzetdə” yer verilməz. [3]

“Məktəb” jurnalı 1911-ci ildə işıq üzü görən ilk nömrəsində valideynlərə, qələm sahiblərinə müraciət edərək bildirdi ki, onun məqsədi millət balalarının məlumatlı və əxlaqlı olmasına acizənə bir xidmətdir. Ona görə də uşaqlar üçün mənfəətli hekayə və məqalələr yazsınlar.

“Məktəb” jurnalında 1914-cü ilin 1-ci nömrəsindən etibarən “Poçta qutusu” adlanan ayrıca bir rubrika açılmışdı. Həmin rubrikada vaxtaşırı olaraq redaksiyaya göndərilən, lakin çap olunmayan yazılar barədə yığcam məlumat verilirdi. Çoxu bədii nümunələrdən – şeir və hekayələrdən ibarət olan həmin yazıların çap olunmamasının səbəbi onun müəllifinə və oxuculara izah edilirdi. Səbəblər müxtəlif idi: əsərin uşaqların yaş və idraki səviyyəsinə uyğun gəlməməsi; sənətkarlıq cəhətdən zəif olması; mənzum nümunələrin şeiriyyət baxımından sönüklüyü; süjetin və sonluğun məqsəduyğun şəkildə qurulmaması; əsərdə real obrazların deyil, əsl olmayan surətlərin işlədilməsi; mövzunun həyatla bağlı olmaması; əsərdəki uzunçuluq; tərcümələrin milli dilə münasib şəkildə çevrilməməsi və s. Nümunə kimi həmin cavablardan bəzilərinə nəzər salaq:

“Kərimov cənablarına: “Məktəb”də dərc olunmaq üçün göndərdiyiniz teatro uşaqlardan çox böyüklərə və qismən atalara aid olduğundan və həm də bu kibi şeylər kitabça surətində çap olunmaq daha münasib olduğundan ayrıca təb etdirməyinizi tövsiyə edirik. Bir neçə yerlərini təshih edərsiniz, gözəl bir şey olur. Böylə çalışdığınız üçün ayrıca təşəkkür edirik”;

R.Abdulov cənablarına: “Şagirdlər üçün nəzm” ünvanlı yazdığınız mənzumənin şeiriyyəti olmadığı üçün çapa verilmədi;

A.A.cənablarına: Hekayənizi məişətimizdən götürmüş isəniz də yaxşı bitirə bilməmişsiniz. Dərcə verilmədi;

M.Q.cənablarına: “Qarpız və girdəkan” hekayəsini dürüst tərcümə edə bilməmişsiniz;

S.H.cənablarına: Hekayənizdə ərdə, div kibi əsl olmayan şeylərdən yazdığınıza görə adınız qirayəyə daxil edilmədi” (8, 1914, №2).

“Ə.A. Ağaməmmədova: Göndərdiyiniz hekayə mənası olmadığı üçün dərcə vermədik;

M.Ə.Yusifzadəyə: Dərc üçün göndərdiyiniz nəsihətlər “Çağırılmış bayatı” qəbilindəndir. Onları dərcə verməyin mənası yoxdur” (8, 1914, №20) və s.

Göründüyü kimi, bu qısa nəzəri-tənqidi izahatlarda redaksiyaya göndərilən əsərlərin həm forma-şəkil, həm də məna-məzmun, obraz və mövzu qüsurlarından söhbət açılır. Bununla da qələm sahiblərinə nədən və necə yazmağın yolu göstərilir.

Beləliklə, XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi məfkurəli Azərbaycan ziyalıların, qələm sahiblərinin ədəbi-nəzəri fəaliyyəti milli uşaq ədəbiyyatımızın müasir və sağlam məcrada inkişafına yardımçı oldu, onun yüksəliş yolunu doğru-dürüst şəkildə müəyyənləşdirdi. Bunun sayəsində həmin dövrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı böyük nailiyyətlər qazandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ə. Üç siyasət // “Türk yurdu” jur., Ankara, 1926, №16
2. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985, 653 s.
3. “İrşad” qəz., Bakı, 1908, №3
4. Kazımoğlu (Seyid Hüseyn). Balalara hədiyyə, yaxud Qafqazda birinci kitab. “İqbal” qəz., Bakı, 1913, 23 may
5. Kazımoğlu (Seyid Hüseyn). Tənqid qismi. Məktəb kitablarımızdan “Ədəbiyyat məcmuəsi” // Dirilik, 1914, №4, s.5; 1915, №13, s.16
6. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Kəspə mətbəəsi, 1912, 102 s.
7. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1963, 164 s.
8. “Məktəb” jur. (1911-1920)
9. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1973, 254 s.
10. Rəsulzadə M.Ə. Rüstəmin yuxusu. “İrşad” qəz., Bakı, 1906, 9 noyabr
11. Rəsulzadə M.Ə. Təzə kitablar. “İqbal” qəz., Bakı, 1913, 28 aprel
12. Rəsulzadə M.Ə. Balalara hədiyyə. “İqbal” qəz., Bakı, 1914, 20 aprel

13. Rəsulzadə M.Ə. Allah xofu. "Açıq söz" qəz., Bakı, 1916, 7 sentyabr
14. Şaiq A.T. Əsərləri, 5 cildə: V c. Bakı: Yazıçı, 1978, 188 s.

РЕЗЮМЕ

ОТНОШЕНИЕ К ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В КОНТЕКСТЕ ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО РЕАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (НАЧАЛО XX ВЕКА)

Расулова С.Г.

Ключевые слова: *Азербайджанская литература, просветительский реализм, литературно-теоретическая мысль, детская литература, XX век*

Ссылаясь на взгляды демократической интеллигенции и прогрессивных представителей Азербайджана как Ф. Кочарли, У. Гаджибеков, С. Гусейн, М. Расулзаде, Н. Нариманов, А. Шаик и др., в статье рассматривается проблема отношения к детской литературе в литературно-теоретической мысли Азербайджана в начале XX века.

В статье также раскрывается влияние литературно-теоретической идеи на развитие азербайджанской детской литературы.

SUMMARY

ATTITUDE TOWARDS CHILDREN'S LITERATURE IN THE CONTEXT OF REALIST LITERARY-THEORETICAL THOUGHT IN AZERBAIJAN (EARLY 20th CENTURY)

Rasulova S.H.

Key words: *Azerbaijani literature, enlightenment-realism, literary-theoretical thought, children's literature, XX century*

Referring to the views of the democratic intelligentsia and progressive representatives of Azerbaijan as F. Kocharli, U. Hajibeyov, S. Huseyn, M. Rasulzade, N. Narimanov, A. Shaik and others, the article deals with the problem of attitude to children's literature in the literary and theoretical thought of Azerbaijan in the early twentieth century.

The article also reveals the influence of literary and theoretical ideas on the development of Azerbaijani children's literature.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.04.2019
	Son variant	25.06.2019